

Сучасна політична культура Німеччини: шлях від денацифікації до мультикультуралізму [1]

Олена Палько, Антоніна Стряко, Павло Худіш і Вікторія Машкара-Чокнадій

Кожна з націй має певні відмінні ознаки, які служать маркерами їхньої політичної культури: гострий патріотизм американців, елітарність японського політичного життя, схильність французів до протесту та інакомислення.^{1[2]} Політична культура засновується на особистісних установках та цінностях, адже функціонування політичних інститутів відображає, принаймні частково, позиції, норми та очікування громадян. Як стверджують Г. Алмонд і С. Верба, дослідження політичної культури володіє найбільшим евристичним потенціалом, адже, для того щоб зрозуміти тенденції теперішньої та майбутньої поведінки будь-якої нації, слід відштовхуватися від суспільних установок в галузі політики та їх ролі в політичній системі, тобто *політичної культури*.^{2[3]} Предметом цієї статті є умови формування, еволюції та сучасні характеристики політичної культури Німеччини. При цьому, ключовим питанням є фактори, що уможливили адаптацію німецького суспільства, яке довгий час перебувало не лише по різні боки Берлінського муру, а й функціонувало у майже протилежних вимірах політичного, економічного та ідеологічного життя.

Концепт політичної культури

Уведення до наукового обігу поняття «політичної культури» у поствоєнний період було зумовлено необхідністю пояснення суспільних перетворень у Європі, що уможливили шляхом демократичних процедур прихід до влади антидемократичних сил. Звичайно, перш за все, йшлося про Німеччину, хоча й досвід інших країн, таких як Італія чи Іспанія, показав, що «відкат від демократії» є не лише можливим, а й закономірним. Подібним чином, питання вивчення політичної культури актуалізувалося після розпаду радянської

^{1[2]} Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие/ Сокр.пер. с англ.. А.С. Богдановского, Л.А.Галкиной; Под.ред. М.В.Ильина, А.Ю.Мельвиля. – М.: Аспект Пресс, 2002. –537 с. – С.93

^{2[3]} Алмонд Г., Сравнительная политология сегодня, с.94

«імперії» у Східній Європі. В обох випадках йшлося про питання, як швидко та за яких умов нові політичні інститути будуть сприйняті та підтримані в політичній свідомості населення. Для подібних досліджень використовується, здебільшого, порівняльний метод, що передбачає, по-перше, порівняння різних народів та їх політичних уявлень, виходячи з їхньої історії та сьогодення, і, по-друге, порівняння різних груп чи генерацій в межах одного суспільства, зумовленого різним досвідом соціалізації представників різних поколінь. Генераційний підхід також демонструє політичний та культурний контекст, у якому відбувалося становлення політичної культури тієї чи іншої держави.

У опублікованому американськими політологами Г. Алмондом і С. Вербою у 1950-х рр. ґрунтовному дослідженні «Громадянська культура» («*Civic culture*») Німеччина виглядала досить невиразно на фоні Великої Британії, Італії, США чи Мексики. На той момент учені констатували, що знадобиться щонайменше сто років для того, щоб німці остаточно перейняли демократичні цінності. Було відзначено, що серед цінностей та почуттів німців превалюють недооцінка важливості плюралізму та політичної участі, спостерігається абсолютна недовіра до змагальності та партійної демократії. Сприйняття ідеї демократії протягом 1950-60-х рр. у Західній Німеччині залишалося дифузним: громадяни в цілому були задоволені формою державного правління, вважаючи її «сучасною» та «ефективною».

Проте, за умов детальнішого дослідження громадяни ФРН демонстрували більш диференційований підхід. У порівнянні з англосаксонськими країнами, західні німці демонстрували протилежні цінності: афективну підтримку політичної системи (виміряно питанням щодо задоволеністю демократією, або питанням «чим особливо можна пишатися в країні»), політичну комунікацію (не вважали за потрібне говорити про політику, через страх проблем на роботі, або сварок в сім'ї), політична участь більше як конвенційна/ звичайна (прочитати газету, піти на вибори), ніж не конвенційна/ нетрадиційна (петиції, демонстрації): рівень підтримки політичної системи (виміряно питанням, наприклад, чи варто мати багато партій чи краще одну). Висновки цих досліджень показали, що у суспільстві превалюють «традиційні» шаблони поведінки, такі як слухняність, підпорядкування, поступаючися демократичним ідеалам самотійність і свободи волі.

Зауважимо, що коли Г. Алмонд і С. Верба оновили своє дослідження у 1980-му р., вони побачили зовсім іншу Німеччину. Тепер країна являла собою зразковий приклад ліберальної демократії і політично-партиципаторної поведінки суспільства. Причинами такої різкої зміни світогляду і світосприйняття прийнято було вважати «шок» від військової поразки, який супроводжувався ефективними планами економічної допомоги країні та

конверсією економіки, що й забезпечило сьгоднішній соціальний добробут. У кінці 1980-х рр. для населення ФРН, згідно з різними дослідженнями, було притаманно укорінення демократичних цінностей, значне зростання зацікавленості щодо політичного життя й активізація політичної участі, підтримка наявної політичної системи. Усе ж, стверджувалося, що підтримка політичної системи ґрунтується на її здатності забезпечити економічну ефективність.

Отже, узагальнено періодизація становлення політичної культури в Німеччині може виглядати наступним чином (за др. Герт Пікель)^{3[4]}:

1. Початковий етап до 1945, що може бути охарактеризований критичним ставленням до політичних інститутів, авторитарними орієнтаціями й вірою в авторитет вождя, завищеною національною гордістю, слабким укоріненням демократичних цінностей, відсутністю інтересу до політичної участі, а також обмеженим знанням та розумінням політики. У цей період політична кон'юнктура характеризувалася неефективністю партійного плюралізму і недостатнім рівнем політичної соціалізації та відсутню політичної освіти.

2. Відновлення та посилення демократії в суспільстві «Вихід з культури «мерзенних вчинків» (1945-1966), визначалося прагматичним дистанціюванням від минулого, невпевненістю та аномією у царині цінностей, орієнтацією на виживання та відбудову, сильною прив'язкою позитивного ставлення до демократії до економічного зростання, незначним інтересом до політичної участі. За результатами соціологічних досліджень цього періоду, очевидною була дистанція від політики та політичної участі (у 1953 р. лише третина німців інколи говорила на політичні теми (8% - часто), а у 1955 р. 70% батьків висловилися негативно щодо перспективи політичної кар'єри сина), скептичне ставлення до партійної системи (у 1949 р. 51% німців не довіряв політичним партіям, а у 1950 р. 47% німців вважали партійний плюралізм «неважливою проблемою» (1960 р. – 21%, 1972 р.– 12%), некоріненість національної політичної системи (у 1959 р. тільки 7% були горді за політичну систему країни (1978 рік – 31%).

^{3[4]} Gert Pickel Das politische System der BRD Die politische Kultur der Bundesrepublik Deutschland 29.04.2008 Vortrag im Rahmen des Habilitationsverfahrens. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slideplayer.de/slide/207440/>

3. Партиципаторна революція та диференціація політичних уявлень «Шлях до громадянської культури» (1967-1982), що характеризувався протидією авторитарним цінностям, інтенсифікацією різних форм політичної участі, вимогами «більше демократії», становленням громадянської політичної культури. Серед основних причин зміни типу політичної культури чи партиципаторної революції називали радикальні зміни цінностей у молодшого покоління та його поступовою політизацією, що за наслідок мала диференціацію поколінь та диференціацію ставлення до цінностей демократії.

4. Політична похмурість та розвиток критичного громадянина «Від громадянської культури до критичного громадянина» (1983-1989), серед рис якої визначаються криза легітимності західної демократії, криза довіри населення до політики, дистанціювання від інституціоналізованої політики, зниження членства в партіях, завищені очікування від держави, виникнення критичного громадянина: недовіра до політичних партій та об'єднань при цьому сильна віра в демократію.

5. «Стіна в головах» політична культура після об'єднання «Диференціація політичної культури» (1989-2014), серед рис якого були єдиний процес плавлення двох систем та культур, поєднання різних соціалізацій та різної історичної пам'яті, розмежування між інституційним та культурним об'єднанням, дебати щодо політико-культурної інтеграції східних німців в загально німецьку демократичну державу.

І все ж, уніфікація Німеччини, окрім забезпечення постійного зростання економічних показників, передбачала зміну суспільної свідомості, прийняття іншої генераційної (якщо йдеться про переосмислення досвіду нацизму) чи ідеологічної (щодо розбіжностей Схід-Захід) картини світу. Таким чином, Німеччина пройшла складний шлях подолання наслідків свого історичного минулого у суспільній свідомості, упровадження кардинальних змін у національну політичну культуру в досить короткий строк.

Почуття колективної провини як детермінанта політичної культури

Жодна з країн, оглядаючись на власну історію на початку ХХ століття, не несе такого усвідомленого тягаря злочинів, як Німеччина. Проте і жодна інша країна – пропри першопочаткові сумніви та внутрішній супротив – не вийшла чеснішою та успішнішою за Німеччину. Самокритичні спогади про націонал-соціалізм, його причини та наслідки, набували все більшої присутності: починаючи від підручників з історії, медіа до облаштування місць нагадування

та вшанування пам'яті, від відзначення певних дат, промов політиків до буденного життя та мистецтва. Ці спогади стали найбільш впливовим тлом формування політичної культури *сучасної* Німеччини. Це історичне знання було надзвичайно потужним контекстом, в рамках якого доводилося політично, культурно та духовно діяти в умовах об'єднання.

Уже понад 50 років три покоління німців стикаються з спільною психологічною проблемою, пов'язаною зі злочинами Третього Рейху. Керуючись соціальними і політичними обставинами того часу кожне покоління з часів Голокосту вже сформувало своє власне ставлення до нацистського минулого. Суттєвою відмінністю між першим і третім поколінням виступає те, що останнє не розглядає нацистське минуле через призму злочинів і подій, пов'язаних з Голокостом. Більше того, ідентифікуючи себе вони зауважують, що вони німці і саме з цим пов'язують відповідальність. Це проявляється у тому, що німці розглядають свої взаємовідносини з представниками інших національностей через призму подій Голокосту і дій Гітлера. Таким чином, висувається гіпотеза про колективне почуття провини, яке й досі виступає ідентифікуючою ознакою уже для третього повоєнного покоління.

Дослідженню ідентичності німців було присвячено опитування⁴[5], в рамках якого респондентам було поставлено наступне питання «Бути німцем – що це значить?» («*Deutsch-Sein, Wie ist das?*»)⁵[6] Результати були наступними:

Почуття сорому: Учасникам запропонували відповісти на питання стосовно того, що вони відчувають відвідуючи музеї і пам'ятники жертвам Голокосту в компанії різних людей. Таким чином було виявлено, що найвищий рівень почуття сорому фіксувався тоді, коли вони відвідували пам'ятник жертвам Голокосту у супроводі євреїв та іноземців. Проте не спостерігалось суттєвої різниці в рівні почуття сорому, коли респондент відвідував меморіал сам чи в супроводі іншого німця, але все ж таки дещо вищий був рівень в компанії дідуся чи бабусі. Як бачимо, почуття сорому варіюється в залежності від того, чи людина в супроводі якої німець відвідує меморіал, включена в групу з якою у нього більшою чи меншою мірою перетинаються інтереси чи це представник якоїсь зовнішньої групи.

4[5] Dresler-Hawke E., Liu J. H. Collective shame and the positioning of german national identity// *Psicología Política*. - № 32.- 2006. –P. 131-153

5[6] Вибірку аналізу становили 500 студентів різних спеціальностей з різних університетів. Вік студентів коливався від 15 до 36 років (середній 22,1). Серед респондентів 27,6% студентів з колишньої Східної Німеччини та 72,4% з колишньої Західної Німеччини; 55,3% чоловіків та 44,7% жінок (3 учасники не визначили свою стать).

У ході дослідження було також виявлено, що готовність протидіяти нацистському минулому підвищувалась у міру підвищення почуття колективного сорому. Така ж сама прямолінійна залежність спостерігалася між готовністю прийняти відповідальність за минуле і підвищенням почуття сорому. Також було виявлено, що високий рівень ідентифікації з державою відповідає відповідно низькому рівню сорому та готовності протистояти чи прийняти відповідальність за минуле. Таким чином було доведено, що для третього покоління сприйняття Голокосту більшою мірою справа самоідентифікації аніж, щось таке чого потрібно соромитися і забути.

Національна гордість: Найтісніші зв'язки можна простежити між самоідентифікацією та національною гордістю. Горді люди, більшою мірою, відносять себе до «націоналістів», і меншою, до наднаціоналістів. Найбільш істотними складовими того, що особа є німцем було названо наступні:

- Можливість розмовляти німецькою мовою (94% в східній та західній Німеччині називають цей елемент надзвичайно важливим);
- наявність німецького громадянства (на заході – 82%, на сході – 85%);
- Найменш важливим елементом наявність якого впливає на приналежність чи не приналежність до німців є – чи є ти християнином.

Ці складові показують одну важливу річ: у західній Німеччині національна гордість є найсильнішим показником, який визначає приналежність людини до німецької нації. Звичайно, люди з високим рівнем національної гордості мають набагато більше ознак ідентичності, ніж люди з низьким рівнем. Старші, менш освічені люди цим елементам приділяють більше уваги, ніж молоде покоління. Важливим зауваженням є те, що освіта, як і релігійна приналежність, не має ніякого впливу на формування/зростання/зменшення рівня національної гордості.

Якщо національна гордість є однією з найбільш змінних величин, яка впливає на національну ідентичність, то буде доцільним проаналізувати як національна гордість розподіляється між людьми, і які фактори можуть проілюструвати різний рівень гордості (4,59 % - дуже гордяться, що є німцями, це відчуття є трохи сильнішим у східній Німеччині (63 % проти 58%). Відомо, що чоловіки є більш національно гордими, ніж жінки та що національна гордість зростає з віком і знижується з освітою. Крім того, прихильники правих і консервативних партій є більш гордими тим, що є німцями, ніж їх супротивники з ліберальних та лівих партій.

Найбільш важливою причиною того, чому західні німці гордяться своєю країною є економічний розвиток, який слідує за системою соціального забезпечення, рівнем демократії та місцем Німеччини у світі.

Почуття вини надзвичайно важке. В релігії присутня сповідь і покаяння. Це один із способів знайти спокій, вимолити прощення. Так, саме вимолити. Його неможливо купити, отримати. Воно приходить через усвідомлення зробленого і прийняття цього досвіду вами самими. Здатність визнавати хибний вибір, помилкове рішення ведуть до власного прощення.

Уніфікація історії як основна вимога політичного порозуміння

Одним із вирішальних завдань, яке стояло перед Німеччиною, була необхідність уніфікації сприйняття історії не лише в очах різних поколінь німців (згадаймо хоча б вимоги студентів у 1970-х рр.), а й створення спільного дискурсивного простору між колишніми ворожими націями. Французькі й німецькі історики й педагогами після Другої Світової війни взялися за справу очищення шкільних підручників від стереотипів і образів ворога, що б сприяло «зnezаражуванню» стосунків між цими двома «споконвічними ворогами». Ідея була така, що «оскільки війни народжуються в розумі людей, у свідомості людей потрібно вкорінювати ідею захисту миру» (зі статуту ЮНЕСКО від 16 листопада 1945 р.) необхідно було впроваджувати методи, які б забезпечували блокування агресії й відмову від насильств. Таким чином, було впроваджено ідею «ментальна пацифікації» (*Entfeindung*), яке починається, «коли почуття співпереживання і глибокої близькості між людьми бере гору над образом ворога.»^{б[7]}

Особливо важливим питання співпереживання в розумінні історичної минувшини постає на етапі вивчення історичної спадщини, а головню на найнижчих педагогічних щаблях. Подолання стереотипів і, як наслідок, майбутньої латентної конфронтації було частково покладено на шкільні підручники. Таким чином, підручник повинен був стати ланкою зв'язку поколінь в питаннях налагодження суспільних відносин як в міжнаціональному, так і у внутрішньодержавному контексті. Таких поглядів дотримувався один із ініціаторів цієї програми, професор історії Г. Екерт, колишній член Руху опору, який від імені ФРН брав участь у перших багатосторонніх зустрічах із французькими та польськими колегами щодо пошуку спільного погляду на пережиті під час війни події.

^{б[7]} Дефранс К., Пфаль У. На службі франко-німецького зближення. Діалог істориків по обидва береги Рейну // Європа та її болісні минувшини. – упор.: Жорж Мінк і Лора Неймаер. – Київ: «Ніка-Центр», 2009. – С.92-93

Французькі та німецькі історики прагнули в повоєнний період до понаднаціонального зображення Історії, яке могло б, попри увесь негатив з тієї чи іншої сторони, дати новий імпульс пошукові шляхів подолання антагонізму та підготовки зближення і співпраці. Зустріч у місті Шпеер, започаткована Р. Шмітленом, начальником управління народної освіти при військовому уряді в Баден-Бадені, стали символом цього бажання до взаємопорозуміння. Ці зустрічі відбувалися протягом 1948-50 рр. в атмосфері злету європейського ентузіазму і мали метою подолати прояви національного антагонізму та повернути західнонімецьких істориків у лоно міжнародного цеху істориків.

Ця інституція ставила собі за завдання активний розгляд національної історіографії та шкільних підручників, з метою проаналізувати різні «історичні картини», звіряти їх і тим самим започаткувати багатобічний процес перевиховання та зближення між колишніми ворогами на рівні громадянського суспільства. Ще й нині, якщо поглянути на останні висновки історичної полемології,^{7[8]} такі зустрічі вважаються адекватним способом ослаблення конфліктів, оскільки «тільки вільні дискусії істориків і ще більшою мірою, зрозуміло їх виклад через відповідні шкільні посібники – це практика й педагогіка, зорієнтовані на мир, а це слід уважати прогресом».^{8[9]}

Шпеєрівські дискусії виявили також і бажання французьких і німецьких істориків «знову зав'язати нитку діалогу крізь кордони». Такий досвід був не новим: іще у 1935 р. делегації французьких і німецьких істориків зустрілися в Парижі для спільного вироблення «рекомендації» з викладання історії, в яких містилося 39 тез і кінцеве комюніке щодо періоду історії з XVII по XX ст.. Зрозуміло, що всі труднощі тоді не було подолано, і залишилося багато розбіжностей у тлумаченні таких особливо вразливих моментів, як Версальський договір чи питання відповідальності Німеччини за розв'язання Першої Світової війни (*Kriegsschuldfrage*).

Висновки 1935 р. стали основою для нових дискусій між істориками обох країн, які на двох зустрічах – у Сорбонні та у Майнцькому Інституті Європейської Історії – підхопили й доповнили тези міжвоєнного періоду, що дало змогу сформулювати в 1951 р. «франко-німецькі рекомендації» для шкільних підручників. Протягом подальших років обидві сторони

^{7[8]} Полемологія - «наука про війну»; наукова дисципліна, що вивчає війни і збройні конфлікти. У більш вузькому сенсі - сукупність творів військово-теоретичної думки, що відображають різні аспекти підготовки і ведення бойових дій.

^{8[9]} Дефранс К., Пфаль У. На службі франко-німецького зближення. Діалог істориків по обидва береги Рейну // Європа та її болісні минувшини. – упор.: Жорж Мінк і Лора Неймаєр. – Київ: «Ніка-Центр», 2009. – С.94

продовжували зустрічі й дискусії, зокрема на Конгресі в Бамбергу влітку 1956 р., метою якого було забезпечити максимальне висвітлення аспектів, які підкреслюють зв'язки, замість зосередження на національних перспективах. На практиці під час зустрічей проблематичні питання, як-от питання «нації», були долучені до наукової історії, щоб позбавити їх націоналістичного звучання, наданого їм у ХІХ ст.: «Жодним чином цей термін («*natio*») не має зв'язку з сучасним словом «нація», так само, як його конкретний зміст не готує чи не оголошує появи сучасних націй».

Шпеєривські зустрічі та франко-німецькі дискусії про шкільні підручники стали проявом перших зусиль громадянського суспільства, спрямованих на те, щоб закласти нові суспільні й емоційні підвалини для відносин між цими країнами після жахів війни. Ставлячи питання про відмінності й спільні моменти в минувшині було зроблено спробу знайти шлях консенсусного тлумачення історії, ведучи «не до якогось єдиного тлумачення, а до сумісних варіантів спільної історії».9[10]

Офіційний підручник з історії, презентований у Пероні у травні, а потім у Саарбрюкені в липні 2006 р. і запроваджений у випускних класах з 2006/2007 навчального року, становить певною мірою результат зустрічей істориків і викладачів історії/географії, які відбулися після закінчення Другої світової війни. Такі результати франко-німецької співпраці стали поштовхом до нових форм все-європейської співпраці. Так, у 1990-ті рр. розпочалася кампанія «європідручника», який давав би транснаціональну панораму європейської історії. І все ж, цей посібник було розроблено переважно для викладачів, і лише частково відповідав різним шкільним програмам у межах Європейської Спільноти.10[11]

Мультикультуралізм: нові виклики усталеній політичній культурі?

У своєму відомому виступі на зборах молодіжної організації Християнсько-демократичного союзу (ХДС) у жовтні 2010 р., канцлер ФРН Ангела Меркель визнала, що Німеччині так і не вдалося побудувати мультикультурне суспільство. Фрау Меркель заявила, що «мультикультурний підхід, котрий передбачав щасливе життя бік о бік різних культур, повністю

9[10] Дефранс К., Пфаль У. На службі франко-німецького зближення. Діалог істориків по обидва береги Рейну // Європа та її болісні минувшини. – упор.: Жорж Мінк і Лора Неймаєр. – Київ: «Ніка-Центр», 2009. – С.98

10[11] Дефранс К., Пфаль У. На службі франко-німецького зближення. Діалог істориків по обидва береги Рейну // Європа та її болісні минувшини. – упор.: Жорж Мінк і Лора Неймаєр. – Київ: «Ніка-Центр», 2009. – С.108

провалився... Ті, хто хоче стати частиною нашого суспільства, повинні не тільки дотримуватися наших законів, але й говорити нашою мовою».11[12] До подібного висновку прийшли й інші європейські лідери. Зокрема Девід Камерон у своїй промові на Конференції з питань безпеки у Мюнхені у 2011 р. зауважив, що політика державного мультикультуралізму сприяла тому, що різні культури почали жити окремішнім життям, окремо одна від одної, а також від від культури більшості. Камерон додав, що політика уряду виявилася нестроможною створити суспільство, органічною частиною якого ці різноманітні культури хотіли би стати.12[13]

Такі висловлювання найвищих посадових осіб спровокували гарячі дискусії як серед прихильників, так і серед противників подальшого впровадження політики мультикультуралізму. Як часто, на жаль, буває, обговорення відбувається гарячково, без достатнього вникання у деталі та теоретичні сторони цього питання. На прикладі Німеччини, спробуємо розглянути причини впровадження політики мультикультуралізму механізми її реалізації, а також деякі результати, що дасть змогу відповісти на головне питання цієї розвідки щодо успіху чи поразки мультикультуралізму.

Перш за все, з'ясуємо зміст поняття «мультикультуралізм». Мультикультуралізм базується на ідеальному уявленні, що у демократичному суспільстві можливе мирне співіснування різних культурних общин, у рамках яких індивід реалізує своє право на культурну самоідентичність. Мультикультуралізм можна визначати дескриптивно, як простий факт культурної різноманітності та соціальні зміни на організаційному рівні (освітні заклади, ринок праці, і т.д.) в межах окремого суспільства, спричинені такою різноманітністю, та нормативно, шляхом аналізу рівня впливу мультикультуралізму на процес прийняття та реалізації політичних рішень у державі. Іншими словами, політика мультикультуралізму у своїй основі є протилежною до асиміляції, яку можна образно охарактеризувати підходом «культурної мозаїки», радше чим «плавильного котла».

Політика мультикультуралізму виникла та знайшла своє теоретичне обґрунтування серед представників ліберальної політичної філософії та комунітаризму. У той час, коли у Канаді мультикультуралізм був визнаний базовою характеристикою демократичного суспільства та став частиною

11[12] Kanzlerin Merkel erklärt Multikulti für gescheitert, Die Welt, 16.10.10

<http://www.welt.de/politik/deutschland/article10337575/Kanzlerin-Merkel-erklaert-Multikulti-fuer-gescheitert.html>

12[13] PM's speech at Munich Security Conference, 2.02.2011

<https://www.gov.uk/government/speeches/pms-speech-at-munich-security-conference>

державної політики починаючи уже з 1960-70-х рр.,^{13[14]} у Європі подібні дискусії на офіційному рівні стали відповіддю на високий рівень трудової міграції та невідворотні соціальні зміни у донедавна культурно та релігійно гомогенних суспільствах.^{14[15]}

Такі відмінності мають ще й ідеологічно-теоретичне підґрунтя, а саме узгоджене тлумачення поняття «нація». Не зважаючи на те, що «базовий» набір ознак, таких як спільність мови чи території, залишається незмінним, різному визначається важливість таких складових як тяглічть традиції чи культури, наявність спільної «пережитої» історії. У Сполучених Штатах чи Канаді, які історично були країнами іммігрантів, до нації може належати будь-хто за умови опанування мови та прийняття «основних правил гри» шляхом набуття громадянства. Натомість для європейців важлива спільна історія та коріння. Вихованим на такій традиції європейцям складно прийняти той факт, що німцем чи французом може бути людина, яка лише нещодавно іммігрувала із абсолютно вімінного культурного чи релігійного середовища.

І все ж таки, з середини ХХ-го століття, такі гомогенні країни як Німеччина, стикнулися з проблемами, пов'язаними із масовою імміграцією. «Знайомство» німців із мігрантами відбулося одразу після війни, коли за умов швидкого розвитку промисловості країна відчула гостру нестачу робочої сили. Шляхом ефективної трудової політики, спрямованої на тимчасове залучення робочої сили (так звані *Gastarbeiter*) з різних країн (трудові міждержавні угоди з Італією (1955), Іспанією (1960), Грецією (1960), Туреччиною (1961) та Югославією (1968), Німеччині вдалося досягти високих показників економічного розвитку, названого «економічним дивом».

Наступним важливим чинником активної імміграції до Німеччини було німецьке законодавство про біженців. Конституцією 1953 р. закріплено право кожної людини, яка зазнає політичного переслідування у власній країні, на притулок.^{15[16]} Найбільший наплив біженців до Німеччини відбувся під час війни у Югославії, коли у 1992-93 рр. більше, ніж 700 тис. біженців подали заявки на реєстрацію в країні. Німеччина надалі залишається однією із

^{13[14]} Наприклад, Canadian Multiculturalism Act (R.S.C., 1985, с. 24 (4th Supp.)) <http://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-18.7/>

^{14[15]} George Friedman, Germany and the Failure of Multiculturalism, http://www.stratfor.com/weekly/20101018_germany_and_failure_multiculturalism#axzz3Fq4K3Ei0

^{15[16]} Таке абсолютне право на притулок було обмежено конституцією 1993 р. Детальніше див. Kay Hailbronner, Asylum Law Reform In The German Constitution, <http://www.auilr.org/pdf/9/9-4-9.pdf>

найпривабливіших країн для біженців. За перші 6 місяців 2014 р. Німеччина отримала 77.109 тис запитів, приблизно 12 тис. з яких були задоволені.^{16[17]}

Не варто забувати і про внутрішню міграцію до Німеччини з інших країн ЄС. У 2011 р., коли громадяни новоприєднаних країн-членів ЄС отримали право вільно працювати у Німеччині, країна отримала близько 1 млн мігрантів (найбільше з Польщі та Румунії). Ще одним фактором німецької привабливості є національна соціальна система, скористатися якою щорічно намагаються тисячі «туристів за соціальним забезпеченням» (*welfare tourists*). За даними першого півріччя 2014 року близько 20 тис. «біженців» із Сербії, Албанії, Хорватії та Боснії подали заявки на надання політичного притулку.

Іронічно швейцарський письменник Макс Фріш охарактеризував ситуацію із мігрантами наступним чином: «Нам потрібна була робоча сила, а приїхали люди». Саме із соціальними та культурними ускладненнями стикнулася Німеччина у 1970-х рр., коли стало зрозуміло, що ці запрошені робітники не мають наміру повертатися до своїх домівок. З самого початку, до мігрантів ставилися як до чужинців, яким дозволяли зберігати та практикувати свою культуру до тих пір, поки вони не створюють проблем для суспільства в цілому. До мігрантів ставилися як до гостей, яким не давали жодної можливості стати повноцінною частиною німецького суспільства. Таким чином, відмовивши іноземцям у можливості набуття громадянства, Німеччина не сприяла інтеграції цих людей, а така ексклюзія й спричинила соціальну сегрегацію.

Також варто зробити декілька зауваг щодо еволюції офіційної політики Німеччини у галузі інтеграції. Як уже зазначалося, національна політика Німеччини з самого початку мала за мету вирішити уже наявні соціальні проблеми, спричинені хаотичною трудовою імміграцією. Таким чином політики просто реагували на соціальні зміни замість того, щоб свідомо контролювати їх. Питання міграції, громадянства, прав національних меншин, інтеграції іноземців у німецькому політикумі історично не мають одностайного рішення. Відмінності у поглядах політиків мають як ідеологічні (ліві та партія Зелених проти право-центристів), так і історичні передумови.

Так, ліберальна політика ФРН починаючи з 1970-х рр., зрозуміло здебільшого з економічних причин, заохочувала подальшу міграцію та швидше адаптовувалася до радикальних соціальних змін. У ФРН питанням інтеграції займалися здебільшого громадські організації, вагому роль також відіграла

^{16[17]} 77.109 Asylanträge im ersten Halbjahr 2014 (Bundesamt für Migration und Flüchtlinge)
<http://www.bmi.bund.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/DE/2014/07/asylantraege-juni-2014.html>

церква. Так, наприклад, у 1980 р. до «Дня іноземних спів-громадян» (*Tag des ausländischen Mitbürgers zur Interkulturellen Woche*), щорічного фестивалю, започаткованого у 1975 р., у якому беруть участь близько 500 міст та громад,17[18] було опубліковано декларацію, яка закликала «удосконалити» концепцію поняття «нації»: уявлення про німецьку спільність долі, скріплену мовою, культурою, історією та етнічним походженням потрібно замінити новою концепцією, яка б ґрунтувалася на гордості за «німецьку ліберальну та демократичну конституцію».18[19] Така позиція громадськості хоча й була підтримана політиками, не знайшла розуміння серед представників правлячої коаліції на чолі з Хельмутом Колем, який робив наголос на традиційній ідеї нації та національної ідентичності.

Така консервативна політика набула нового виміру у 1989 р. із падінням Берлінського муру, коли виникла потреба ре-інтеграції німців із НДР. Населення Східної Німеччини впродовж демонстрацій 1989/1990 рр. змінило своє гасло «Ми – народ» (*“Wir sind das Volk”*) на гасло «Ми – єдиний народ» (*“Wir sind ein Volk”*). Після об'єднання Німеччини та інтенсивної внутрішньої міграції, питання іноземців у країні набуло особливої соціальної гостроти, особливо на території колишньої НДР, яка й досі поступається колишній Західній Німеччині у показниках економічного розвитку. Сучасні дослідження доводять, що популярність расистських, право-радикальних чи націоналістичних ідей продовжує постійно зростати саме серед населення колишньої Східної Німеччини (15.8% згідно із нещодавним дослідженням *Friedrich Ebert Stiftung*).19[20]

За офіційною статистикою, на кін. 2013 р. число іноземців у країні досягло 7.6 млн чол. (майже 9%), найбільше число за всю історію об'єднаної Німеччини.20[21] При цьому 15.7 млн чол. мають історію імміграції в родині (*Menschen mit Migrationshintergrund*). Найбільшими за чисельністю групами є вихідці з Туреччини, Італії та Польщі. Незважаючи на таку вагому частку іноземців чи вихідців з інших країн, у Німеччині, на вулицях міст якої мультикультуралізм (у дескрептивному сенсі) став звичним явищем, ані

17[18] Детальніше: <http://www.interkulturellewoche.de/>

18[19] Цит. за Kraus Peter and Schoenwaelder Karen, Multiculturalism in Germany: Rhetoric, scattered experiments, and future chances, in *Multiculturalism and the Welfare State*, Keith Banting and Will Kimlicka (ed.), p.202

19[20] Eliminating Racist Discrimination in Germany. Parallel report addressed to the Committee on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination of the United Nations, 2008. p.35

20[21] Wer ist Ausländer, wer ist Inländer? Bevölkerungszahlen im Überblick <http://www.crp-infotec.de/01deu/einwohner/auslaender.html>

федеральний уряд, ані уряди окремих земель на прийняли його за основу для своєї діяльності (нормативний рівень).21[22]

Здійснення політики мультикультуралізму чи інтеркультурного виховання переходить, таким чином, до пріоритетів місцевого рівня. Для прикладу, у таких містах, Франкфурт на Майні (24.9% іноземців), Мюнхен (23%), Штутгарт (21.7%), Кельн (17.2%) самі громади починають займатися інтеграцією іноземців шляхом створення громадських організацій, гуртків, організацій та офіційних інституцій. Найкращим прикладом такої громадської роботи є Франкфурт, у якому ще з 1980-х рр. активно співпрацюють громадські та державні установи для забезпечення інтеркультурної взаємодії. 22[23] Все ж, постає питання, чи таких локальних ініціатив достатньо для інтеграції мільйонів іноземців у країні. Неготовність Німеччини на федеральному рівні радикально змінити підходи до питання громадянства та національної політики породжує соціальну напруженість та призводить до подальшої сегрегації суспільства.

Німеччинні бракує усвідомлення того, що їхнє суспільство змінилося радикально, а головне того, що усі ці іноземці не покинуть країни, у якій довгий час працювали, створили сім'ї та частиною якої вони хочуть бути. За опитуваннями 2010 р. 34 % німців погоджуються з думкою, що з такою великою кількістю іноземців, вони почуваються як чужі у своїй власній країні. Також є вагоме питання зловживання іммігрантами німецької соціальної системи (40% німців вважають іммігрантів тягарем). Очевидно, що більше, ніж напливу іноземців (*Ausländerfeindlichkeit*), німці ворожі до узагальненого «Іншого» (*Fremdenfeindlichkeit*).23[24] Не зважаючи на те, що третину іноземців на даний момент у Німеччині складають емігранти з країн ЄС, саме вихідці з мусульманських країн спричиняють найбільшого незадоволення. За даними дослідження 2010 р. за обмеження практикування ісламу у країні висловилися 58.4 % населення, при цьому у колишній Східній Німеччині – 75.7%.

Окрім подолання ворожості, німцям необхідно примиритися з ідеєю того, що їхня країна для забезпечення звичного для них статусу країни-економічного лідера потребує подальшої інтенсифікації трудової імміграції. За підрахунками

21[22] Kraus and Schoenwaelder, Multiculturalism in Germany, p. 202

22[23] Особливий приклад м. Франкфурт-ам-Одер. Див.:
<http://www.frankfurt.de/sixcms/detail.php?id=7017>
<http://www.vielfalt-bewegt-frankfurt.de/de>

23[24] Von der Teutophobie zur Deutschenfeindlichkeit, 48, dezember 2010, *rundbrief des apabiz e. v.* <http://www.apabiz.de/publikation/monitor/Monitor%20Nr.48.pdf>

Президента Німецької Промислової та Торгової Палати Ханса Дріфтманна Німеччині не вистачає 400 тис. висококваліфікованих спеціалістів, що призводить до 25 млрд. євро збитків щороку. Подібно, за оцінками Інституту вивчення майбутнього праці (*Institut zur Zukunft der Arbeit, IZA*), з метою покриття потреб німецької економіки, країна потребує щорічно 300-400 тис. іммігрантів (сучасний рівень 220 тис. іммігрантів та 100 висококваліфікованих емігрантів). До того ж, тенденції демографічного розвитку Німеччини також залишаються тривожними. За підрахунками Німецького Федерального Бюро Статистики, навіть при збереженні теперішнього рівня імміграції (100-200 тис. щорічно) у 2050 р. населення країни зменшиться на 12 млн. із середнім віком громадян бл. 60 років.^{24[25]}

Отже, Німеччина потребувала і у подальшому потребуватиме мігрантів. Відповідно, культурне та релігійне розмаїття є невід'ємною характеристикою нового, сформованого за умов глобалізації, німецького суспільства. Таким чином, висловлювання Фрау Меркель про провал мультикультуралізму означає не те, що суспільство не спроможне інтегрувати та адаптувати іноземців, а те, що держава програла у спробі догнати кардинальні соціальні зміни, які розвивалися незалежно під впливом вільного та глобального ринку. Відповідно держава потребує нової концепції інтеграції для забезпечення гомогенності суспільства, яка може бути успішною лише за умови відмови від класичного розуміння того, чим є нація.^{25[26]}

Мультикультуралізм програв у тому розумінні, що ці групи, виключені з-поза офіційної політики, відповіли державі тим самим: ідея співіснування пліч-о-пліч але не заважаючи один одному не спрацювала, адже мігранти стали важливою складовою німецького суспільства. Таким чином, негтивна позиція бундес-канцлера у 2010 р. започаткувала новий підхід до політики інтеграції, який тепер можна визначити лозунгом «Сприяй та вимагай» (*“Fördern und Fordern”*),^{26[27]} за якого індивідам надається допомога та підтримка лише за

^{24[25]} У Німеччині до широкого вжитку нещодавно ввійшло поняття «демократія пенсіонерів» (*Rentnerdemokratie*), за допомогою якого означають вплив на політичне життя країни негативних демократичних процесів. Див.: <http://de.wikipedia.org/wiki/Rentnerdemokratie>. Щодо впливу «демократії пенсіонерів» на останніх виборах до Європарламенту, див.: <http://www.voxeurop.eu/en/content/article/4116811-right-eurosceptics-steal-merkel-s-show>

^{25[26]} Нещодавно у Німецькому історичному музеї відбувалася виставка „*Zerstörte Vielfalt. Berlin 1933 – 1938 – 1945*“, головною ідеєю якої було показати, як право-радикальні та відверто націоналістичні ідеї нацизму призвели до знищення культурного та соціального розмаїття м. Берлін. <http://www.dhm.de/archiv/ausstellungen/zerstoerte-vielfalt/>

^{26[27]} Debatte über Integration: "Multikulti ist absolut gescheitert", <http://www.taz.de/!59843/>

умови їхнього бажання та готовності до співпраці (вивчення мови передовсім). У сучасному лексиконі термін «мультикультуралізм» було також замінено більш нейтральним «національне розмаїття» (*Vielfalt*).

За такого підходу Німеччина зможе перетворити ті «паралельні спільноти» (*Parallelgesellschaft*) (термін запропонований німецьким соціологом Вільгельмом Хайтмаєром у 1996 р.) численних неінтегрованих груп мігрантів у країні на скоопероване для досягнення спільних цілей суспільство, а також подолати гетоізацію іноземців. Таким чином, суспільство залишиться німецьким у своїй суті, адже матиме спільні цінності розвитку демократії та добробуту, але при цьому матиме за основу суспільних взаємовідносин толерантність та повагу до іншості.

Німеччина як бренд: що приховує німецький патріотизм?

Незважаючи на частковий провал політики мультикультуралізму в Німеччині, дуже часто можна почути, що Німеччина – це країна, де зустрічається весь світ. Німеччина стала країною-брендом, яка уособлює в собі повну, хай і не ідеальну, демократію, найліберальніший підхід до власних громадян, в тому числі іноземців, найнадійнішу соціальну політику та найзручніші і найкомфортабельніші умови для проживання.

А що приховано під зовнішнім образом країни-ладера? Як німці сприймають свою власну культурну своєрідність та многоликість? Як балансують виклики глобального світу щодо власних культурних своєрідностей? Саме на стикові цих двох елементів виникає питання німецького патріотизму.

Ще донедавна перший рядок Гімну Німеччини «Німеччина, Німеччина – понад усе / понад усе на світі» («*Deutschland, Deutschland über alles, / Über alles in der Welt*») (слова Гофмана фон Фаллерслебена на мелодію Йозефа Гайдна), сприймався як шовінізм, мілітаризм та характеризував імперську велич. Відносини німців з патріотизмом у повоєнний період склалися дуже непросто. Занадто часто за історію країни диктаторські режими використовували патріотизм у своїх непристойних цілях. Саме тому будь-які демонстративні прояви гордості за батьківщину традиційно викликають у німців складні почуття. «Чорно-червоно-золоті» прапори взагалі знайти до недавнього часу було важко, хіба що на будівлях держустанов. Адже провина за Другу світову війну впроваджується у свідомість німців з дитячого садка. Цей факт підтверджує той приклад, що у Німеччині нещодавно звільнили популярну

телеведучу тільки за те, що вона сказала, що при Гітлері побудували хороші автобани.

На німецький патріотизм протягом багатьох років було накладено табу. Кардинальні зміни прийшли у 2006 році разом із перемогою на Чемпіонаті світу з футболу. Спалахи патріотичної ейфорії охопили всю Німеччину. Німецькі прапорці на подвір'ях та на вікнах, пристрасні співи національного гімну із рукою біля серця, чорно-червоно-золоті розфарбування на тілі та обличчі. Ще кілька років тому такі картинки було неможливо уявити. Тому що пишатися Німеччиною було "непристойним"

Варто зауважити, що уболівати за національну збірну з футболу чи не єдиний суспільно допустимий вираз патріотизму в Німеччині. «Німеччина в небезпеці - німці почали вивішувати в вікна прапори і співати гімн! Раніше такого не було! Що тепер робити?» - Такі вигуки можна було чути регулярно на німецькому телебаченні всього кілька років тому. Ще зовсім недавно - до чемпіонату світу з футболу, який пройшов у Німеччині в 2006 році - вивішування в вікно німецького прапора або виспівування на вулиці гімну країни вважалося якщо не непристойним, то точно недоречним. Можливо тому така демонстрація національної солідарності спочатку навіть злякала суспільство. В ефірі провідних телеканалів країни політологи і журналісти навперербій сперечалися, чи не призведе таке захоплення національною символікою до зростання націоналізму - а це те, чого сучасні німці бояться, можливо, найбільше.

В 2006 році - уперше за всю історію повоєнної Німеччини з тисячі вікон по всій країні німці вивісили національні прапори. Водії стали навішувати на свої машини спеціальні прапорці, які кріпились під боковим склом і розвіювались при їзді. Тисячі молодих німців стали виходити на вулицю, надівши на себе гірлянди з чорних, червоних і золотих елементів, капелюхи в кольорах національного прапора і розфарбувавши щоки в ті ж кольори. Німеччина раптом за кілька днів вперше стала чорно-червоно-золотою.

Німці уникають вираження солідарності зі своєю армією чи з іншими «офіційними» інститутами держави. Не дивно, що серйозною віддушиною для патріотичних поривів виступає футбол - спорт, який німці дуже люблять і в якому можуть похвалитися відмінними успіхами - як-не-як, саме німці були чемпіонами світу тричі.

Берлінський соціопсихолог Дагмар Шедіві для своєї книжки «Цілком розкуто у чорно-червоно-золотому?» опитала протягом попередніх трьох турнірів німецьких фанів на вулиці. Результат такий: для більшості головне -

висловити приналежність до своєї країни. Однак із соціопсихологічного погляду це є небезпечним, пише Шедіві. Тому що гордість за власну групу завжди тісно пов'язана зі знеціненням інших груп. Але процес патріотизму почався не з ЧС-2006, а ще з об'єднання Німеччини 1990 року, продовжує Блекінг: «Ще 1998 року письменник Мартін Вальзер у своєму знаменитому виступі у франкфуртській Паульскірхе закликав звільнитися від історичного тягара. Після цього всі присутні підвелися і, стоячи, йому аплодували».27[28]

Сьогодні нова німецька самосвідомість тісно пов'язано зі сприйняттям Німеччини як частини Заходу, насамперед Євросоюзу. Це знаходить своє відображення і в відношенні до мігрантів, від яких вимагають інтеграції в німецьке суспільство. І все ж прогрес є: 60% громадян Німеччини пишаються своєю країною, як показав минулорічний опитування фонду Identity Foundation за 2010 рік.28[29] Хоча відкрито заявити про свій патріотизм готові далеко не всі. *А 80% більше не хочуть соромитися своєї «німецьким» і зізнаються в любові до Німеччини. Але теплі почуття до власної країни не засновані, як раніше, на величі та моці держави. Пріоритети змінилися. Тепер у німців інші приводи для гордості: стабільність, шанобливе ставлення до традицій, розвинена культура, економічні, політичні та спортивні успіхи.*

27[28] Ліхтерберг А., Бутирський З. Німецькі прапорці на подвір'ї: новий патріотизм завдяки футбольній ейфорії / Арне Ліхтерберг, Захар Бутирський / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/inozmi/deutsche-welle/2012/06/27/6967631/>

28[29] Сумленний С. Немецкий футбольный патриотизм / Сергей Сумленный / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euromag.ru/euroblogs/126/22478.html>